

MOLNÁR CSONGOR

„Hazatelepítésük kívánatos és szükséges”

A Független Horvát Állam területén élő magyarok
hazatelepítésének koncepciói és története

DOL: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.2>

1941. október 21-én a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ) újvidéki központjában kisebb társaság jelent meg. Stangliczky József vezetésével a bijeljainai magyarok panaszt hozták. A DMKSZ az elmondottak alapján felvett jegyzőkönyvet Bárdossy László miniszterelnökhöz továbbította. A bijeljainai társaság a város és környékén élő mintegy 600 főt számláló magyarság aggodalmának adott hangot, amely a vidéken dúló gerillaharcokban huzamosabb ideje puskaropogásra ébredt. A Bosznia északi részén élő közösség nem volt könnyű helyzetben. A Julián Iskola Egyesület által működtetett magyar tannyelvű iskolát a jugoszláv időkben bezárták. A városban ugyan működött a Monarchia idejében alapított Magyar Ház, amely a helyi magyarság találkozási pontjaként szolgált, de ez keveset javított a közösség helyzetén. Különösen védtelennek érezték magukat a földművelésből élők, mint a Bijeljina határában élő lelencei (Ljeljenča) magyarok.¹

Jugoszláviának a Harmadik Birodalom általi, 1941. április 6-i megszállása után a horvátországi,² szlavóniai, szerémségi és boszniai magyarság új államalakulatban, az 1941. április 10-én kikiáltott Független Horvát Államban találta magát. Az usztasák kirekesztő nemzetiségpolitikájának ugyan nem a Háromegy Királyság területén élő, nagyjából 70 ezer lelket számláló vagy

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1941-R-22820.

² Horvátországon ebben az esetben a történelmi régió értendő.

a pár ezer főt kitevő boszniai magyarság volt az elsődleges célpontja. Az usztrasák által végrehajtott internálások, üldözések és kivégzések elsősorban a szerb, a zsidó és kisebb mértékben a muszlim lakosságot célozták.³ Utóbbit az usztasa nemzetpolitika a horvát nemzet elveszett részének tekintette.⁴ Az államban eluralkodó terror és bizonytalanság ugyanakkor az ott élő magyarok nyugalmát is feldúlta. Tovább nehezítette helyzetüket Bosznia északi részén, a Száva vonalán dúló partizánharc. A háború éve alatt először a boszniai, majd hamarosan a szlavóniai és szerémségi magyarok is Budapesthez, illetve képviselőihez fordultak segítségért. A segítségkérelmek, panaszok hol Újvidéken a DMKSZ, hol Zágrábban a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség (HMKK) vagy a zágrábi és belgrádi magyar külképviseletek irodájába érkeztek meg. A magyar kormány az 1941. április 11-i bácskai bevonulást követően az év nyarától különböző tervek szerint próbálta rendezni a Független Horvát Állam területén élő magyarok helyzetét.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a budapesti kormányok a horvát állam területén élő magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitikai koncepcióit. A Belügyminisztérium keretében működő Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság, élén Bonczos Miklós államtitkárral, a boszniai, szlavóniai és szerémségi magyarok jövőjét illetően részletes terveket dolgozott ki. A horvát területen élő magyarok ügye kormányzati viszonylatban eltért a példaként szolgáló bukovinai székelyek hazatelepítésétől. A zárt közösségben élő bukovinai székelyekkel ellentétben három, történetében eltérő, szerkezetét tekintve szétszórt közösségről volt szó. A horvát állam területén élő magyarokkal a Kormánybiztosság viszonylag későn, a háború alatt, az 1941. április 11-i, bácskai bevonulás után, döntően a háborús események következtében kezdett el érdemben foglalkozni. A boszniai, szlavóniai és szerémségi magyarok menekülése és elvagyódá-

³ Ivo GOLDSTEIN: *Hrvatska 1918–2008*. EPH–Novi Liber, Zagreb, 2008. 253–272.

⁴ Jozo TOMASEVICH: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford University Press, Stanford, 2001. 466–511. DOI: <https://doi.org/10.1515/9780804779241>

sa a harcoktól sújtott vidékről a magyar hatóságok megsegítési akcióit váltotta ki. Ez az akció, hazatelepítési program sokban merített a nemzetközi gyakorlatokból, mint az első világháborút követő lakosságcserekből, a második világháború hajnalán Németország által megvalósított Heim ins Reich programból, de a magyar érdekeket szem előtt tartva leginkább a bukovinai székelyek hazatelepítésének tapasztalataira támaszkodott. A kimenekítések és hazatelepítések esetében nem pusztán egy humanitárius akción volt szó. A Kormánybiztosság lépéseiből jól kirajzolódik annak nemzetpolitikája, amely a külföldről hazatért magyaroknak fontos szerepet szánt az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésében.

A hazatelepítés megértésének érdekében a tanulmány röviden áttekinti a horvát államban élő magyarok történetét és a hazatelepítési elképzelések megjelenését. A hazatelepítés gondolati háttere sokban hasonlított a két világháború között megvalósult intézményesített népességmozgatások elképzeléseihez. A népességmozgatások, lakosságcserek és hazatelepítések szemléltetésével világossá válik, hogy a Kormánybiztosság programja bőven inspirálódott a történelmi precedensekből. A történeti áttekintés, az etnikai rendezések gondolatiságának és gyakorlatának ismeretetésével megkíséreljük az usztasa államban élő magyarok hazatelepítésének koncepcióit és történetét elhelyezni a nemzetközi és magyar kontextusban.

A magyar közösségek

A bevezetésben említett bijeljina-i magyarok aggodalma megalapozott volt. A délszláv ellenállás, amely Dragoljub Draža Mihailović rojalista-nacionalista csetnikjeire és Josip Broz Tito kommunista partizánjaira oszlott, a Száva és a Duna vonalától délre vette fel a harcot a megszállókkal.⁵ A gerillaharcok a Szávától délre eső boszniai területeket sem kímélték.⁶ Bosznia

⁵ Marie-Janine CALIC: *A History of Yugoslavia*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2019. 133–139.

⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

északi része a későbbiekben úgy a csetnikek, mint a partizánok főbb operációs területének számított.⁷ A gerillaharcok mellett az uszítások terrorja és a három alakulat folyamatos összecsapása tartotta rémületben a vidéket.

A boszniai magyarság a magyar diaszpóra sajátos közösségét képezte. Az első telepések a századfordulón kibontakozó – az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságát jelentősen érintő – nagy kivándorlási hullám alatt érkeztek a Száva vonalára.⁸ A jobb élet reményének vágya megegyezett az Újvilágba távozó kortársaikkal. A Boszniába tartó exodus nyomán Brčkóban, Bijeljinán és a városok környékén kisebb magyar kolóniák jöttek létre, amelyek földművelésből, kisiparosságból és kereskedelemről éltek.⁹ Emellett az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó – 1878 óta megszállt, 1908-ban annektált – Bosznia és Hercegovina fontosabb városaiban, mint Mostarban, Szarajevóban kisebb magyar tisztviselő- és munkásréteg élt.¹⁰ Az utóbbiak a kettős monarchia első világháborút követő összeomlása után elmenekültek. A magyar telepések a régió északi részében megmaradtak, sőt a két világháború közötti időben kisebb számú bácskai telepessel egészültek ki. A magyar hatóságok a 1921-es jugoszláv népszámlálásra alapozva 2577 boszniai magyarral számoltak.¹¹

A boszniai magyar kolóniáktól északra, a Hárommegy Királyság területén, elsősorban Szlavóniában és a Szerémségben és Baranya Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került részében kisebb magyar szórványközösségek éltek. Ellentétben a boszniai magyarokkal, akik főleg a 19. század második felében telepedtek le, az ottani magyarság gyökerei egészen a középkorig nyúltak vissza. A törökök kiűzése utáni telepítési hullámokkal a magyarok is visszatértek a vidékre. A szlavóniai magyarság különösen a hosszú 19. században tudott számbelileg és társadalmi súlyát

⁷ Marie-Janine CALIC: I. m.

⁸ MAKKAJ Béla: *Végvár vagy hídfő? Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában (1904–1920)*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 18.

⁹ Uo. 22–23.

¹⁰ MAKKAJ Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanzós célterület. *Pro Minoritate*, 2013/tavasz, 136–138.

¹¹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

tekintve megerősödni. A századfordulón a népszámlálások mintegy 90 ezer magyarral számoltak, a magyart beszélők száma a becslések szerint a 130 ezret is elérte. Ez a szám az 1921-es tendenciózus jugoszláviai népszámlálási adatok szerint 70 ezerre csökkent.¹² Az 1931-es népszámlálás szerint 70 747 magyar élt ott.¹³

A szlavóniai és boszniai magyar közösségek különleges helyzetére a magyar elit a századforduló környékén figyelt fel. A Julián Iskola Egyesület munkájának köszönhetően megkezdődött a régióban a magyar közösségek megszervezése és állami támogatása.¹⁴ A szintén állami támogatásból működő Julián Iskola Egyesület 1909-ben Széchenyi Béla, Széchenyi István fiának kezdeményezésére alakult. Az egyesület, ahogy neve is jelzi, elsősorban iskolákat hozott létre a jelentős magyar lakossággal rendelkező településeken, mint Bijeljina, illetve Brčko, de Szarajevóban is megindult a magyar nyelvű oktatás.¹⁵ A Julián Iskola Egyesület Széchenyi Béla vezetése alatt arra is törekedett, hogy a magyar kulturális javakat eljuttassa a boszniai diaszpórába.¹⁶ A „*Bosniai actio*” azonban több volt, mint a külföldi magyarok kulturális hagyományörzésének segítése, erősen magában hordozta a Balkánra kiterjedő magyar civilizációs küldetés gondolatát.¹⁷ A Boszniáról alkotott kép gyökeres megváltozásával a vezető politikai körök a magyar birodalom új szállásterületét

¹² ARDAY Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Uó (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. Tanulmányok*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1994. 9–43.

¹³ MARICA KARAKAS OBRADOV: Migarcije mađarskog stanovništva na hrvatskom području tijekom drugog svjetskog rata i neposredno poslije [A magyar lakosság migrációi horvát területen a második világháború alatt és közvetlenül utána]. *Tokovi istorije*, 2012/1. 91.

DOI: <https://doi.org/10.31212/tokovi.2012.1.kar.87-105>

¹⁴ MAKKAI Béla: A magyar kormányzat „Bosniai actio”-ja. *Századok*, 1996/2. 341.

¹⁵ MAKKAI Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanziós célterület. I. m. 136.

¹⁶ Uo. 136.

¹⁷ MAKKAI Béla: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio*, 1995/3. 67.

látták az egykori vilajetben.¹⁸ Bosznia 1878-as megszállását követően Bécs és Budapest a régióra Európán belüli gyarmataként tekintett. A Szarajevóban felállított kormányzat működése sokban tükrözte a nagyhatalmak Afrikában vagy Ázsiában kialakított kolonizációs sémáit, amely magába foglalta a civilizációs feladatot, a „vad kelet” megszelídítését.¹⁹ A Julián Iskola Egyesület munkáját mértékadóan befolyásolta a magyar birodalmi gondolat megjelenése, amelynek az annektált Bosznia – mint a Magyar Királyság egykori területe – szerves részét képezte.²⁰ Széchenyi Béla Bosznia kapcsán egyenesen az ősi tulajdonjog visszaállítását szorgalmazta.²¹

Az egyesület a magyar elit fontos eszköze volt. Az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlást a magyar politikai szereplők – többek közt a fiatal Klebelsberg Kuno – mély ellenszenvvel fogadták, sőt annak a meggátolásán dolgoztak.²² A kivándorlás a romantikus nacionalizmusok nemzethalál-gondolatának fatalizmusát hozta felszínre. Az ország nemzeti jellegének elvesztése, a magyar vidékek kiürülésének riasztó gondolata köszönt vissza a századfordulós elit megnyilatkozásaiban. Ugyanakkor ez a magyar elit, akárcsak európai kortársai, értelemszerűen a nemzetiségiek elvándorlását nem bánta, hiszen az a magyar dominancia kialakításának kedvezett.²³ Ezzel szemben az Európán belüli kivándorlást némi megértéssel fogadta. A kivándorolt közösségek között a boszniaiak egyenesen kiváltságosnak számítottak.

¹⁸ RESS Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: CSIBI Norbert–SCHWARCZWÖLDER Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 73–107.

¹⁹ VARGA Bálint: Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia–Hercegovinát. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint: *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022. 31–35.

²⁰ VARGA Bálint: A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században. *Századok*, 2020/6. 1191.

²¹ MAKKAJ Béla: *Végvár vagy hídfő?* I. m. 352.

²² Uo. 17.

²³ Uo. Vö. Tara ZAHRA: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton, New York–London, 2016. 33–34.

A magyar politikai és kulturális vezetők a boszniai magyar telepesekben látták azt az éket, amely magában hordozva a magyar birodalmi gondolatot, képes lett volna megtörni a délszláv szeparatizmust ez pedig teret nyitott volna a magyar küldetésnek a Balkánon.²⁴ A Julián Iskola Egyesület tevékenysége a Drina és a Száva által közrefogott területen sokban hasonlított a német, olasz vagy lengyel külföldi közösségeket gondozó szervezetek munkájához, amelyeknek célja a távoli vidékeken otthonra lelő közösségek megtartása mellett az adott nemzeti elit által vizionált politikai célok megvalósítása volt.²⁵

A civilizációs küldetéstudatot jól tükrözi, hogy a Julián Iskola Egyesület a vegyes nemzetiségi összetételre és a magas írástudatlanságra való tekintettel iskoláit a horvát, szerb, muszlim és zsidó gyerekek előtt is megnyitotta. Idesorolható az egyesület által működtetett ösztöndíjprogram is, amelynek köszönhetően boszniai diákok tanulhattak a budapesti egyetemeken.²⁶ A kulturális befolyásolás érvényesítése mellett a gazdasági behatolást is igyekeztek ösztönözni Boszniában. A szórvány(ok) kulturális gondozásával egyidejűleg a magyarországi bankszektor is felismerte a Száván túli piacon kínálkozó lehetőségeket.²⁷ A Julián Iskola Egyesület tevékenysége a háttérben meghúzódó birodalmi elképzelések ellenére mintateremtő volt. A külföldön élő magyar közösségek olyan problémáira hívta fel a figyelmet, mint a magas fokú asszimiláció, amely különösen a szórványban élő szlavóniai magyarok körében volt erős.²⁸ Az asszimilációs tényező a második világháború alatt a magyar kormányok hazatelepítési politikájában is visszaköszönt, különbséget téve magyar és magyar között.²⁹

A századforduló után a horvát területek keleti részén élő magyarság helyzetén sokat rontott a budapesti kormányok nacionalista törekvése, amely a horvátok körében a fokozatosan növekedő

²⁴ MAKKAJ Béla: *Végvár vagy hídfe?* I. m. 334.

²⁵ Tara ZAHRA: I. m. 75–76.

²⁶ MAKKAJ Béla: *Végvár vagy hídfe?* I. m. 355.

²⁷ MAKKAJ Béla: Bosznia-Hercegovina mint magyar kivándorlási, avagy expanziós célterület. I. m. 139.

²⁸ ARDAY Lajos: I. m. 13–15.

²⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

magyarelles hangulatot erősítette.³⁰ A szlavóniai és boszniai magyarok életében a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság létrejöttével komoly fordulat történt. Az addig magyar állami támogatással működtetett 75 iskola megszűnt.³¹ A délszláv államban működő Magyar Párt érdekvédelmi tevékenysége pedig elsősorban a bácskai és bánáti magyarokra összpontosult.³² A szórványközösségek számkivetettségéről Ágoston Sándor bácsfeketehegyi református püspök – aki különösen a szívén viselte a horvátországi (református) magyarok sorsát – az újvidéki *Kalangya* folyóirat 1940. novemberi számában terjedelmes cikket közölt. Szűk fél évvel a bácskai bevonulás előtt 62 647 magyarról írt, akiket a Julián Iskola Egyesület tevékenységének megszűnése után nemcsak az állami szervek, de az egyházak is teljesen magukra hagytak.³³ A helyzetleíráson túl rámutatott az ott élő magyarok elvándorlására és elvándorlási vágyára Magyarország felé. A válságos helyzet megoldását az elvándorlók magyarországi letelepedésének segítségével vagy egy hazatelepítési akcióban látta. Ugyanakkor a bácskai és bánáti magyarok kitelepítését nem tartotta elképzelhetőnek, mivel úgy ítélte, ők otthon érzik magukat szülőföldjükön.³⁴

A precedensek

Az etnikailag heterogén vidékek mesterséges megváltoztatásának, egy etnikum elüldözésének vagy az etnikai határok tudatos eltolásának gondolata hosszú múltra tekint vissza. A 19. század alatt a nacionalizmusok és nemzetállam megteremtésének gondolatával egyidejűleg számos terv született az etnikai konfliktusoktól terhelt vidékek problémájának megoldására.³⁵ Az első

³⁰ ARDAY Lajos: I. m. 18–19.

³¹ Uo. 16.

³² Uo. 20.

³³ ÁGOSTON Sándor: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület. *Kalangya*, 1940/11. 478.

³⁴ Uo. 483–485.

³⁵ MATTHEW FRANK: *Making Minorities History*. Population Transfer in Twentieth-Century Europe. Oxford University Press, Oxford, 2016. 11–17. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199639441.001.0001>

világháború utáni békerendszer új nemzetállamokat hozott létre Európa térképén. Az államoknak a nemzettel kapcsolatos céljaik megvalósításában egy új kihívással kellett szembenézniük: a kisebbségekkel. A párizsi rendezés után az etnikai és vallási kisebbségek fokozatosan mind több figyelmet kaptak. A Párizs környéki békeszerződések szövegei tartalmaztak a kisebbségek védelmére vonatkozó passzusokat, de ezek ellen a nemzeti elitek Varsótól Bukarestig tiltakoztak. Az 1919 utáni nemzetközi rendszer a kisebbségi kérdés rendezésének új szintjét hozta, amelynek keretében már a nemzetközi porondra került a különböző közösségek kérdése. A kisebbségi kérdés két világháború közötti megoldása lényegesen hozzájárult az emberi jogok gondolatának széles körű elterjedése mellett azon gondolat megfontolásához is, hogy az etnikai és vallási kisebbségek sorsának rendezésében a nemzetközi szervezetek, mint a Nemzetek Szövetsége fellépése szükségyszerű.³⁶ Az első világháború után a kisebbségi kérdéssel egyidejűleg jelent meg a menekülteké is, akik nagy tömegű érkezése szintúgy erőteljesen befolyásolta az országok belső viszonyait és a nemzetközi politikát.³⁷ Az európai vegyes vidékek homogenizálására az 1923-as lausanne-i békeszerződés az új lehetőségek végtelen tárházát nyitotta meg. A békeszerződés keretében a Görögország és Törökország között megvalósuló lakosságcsere a későbbi lakosságcserek előfutárának bizonyult, amely a szerződés aláírásával kilépett a pusztán elméleti keretből, és megvalósulását már jogi dokumentum biztosította.³⁸ A szerződés, amely értelmében megközelítőleg 350 ezer muszlim vallású állampolgár került Törökországba és mintegy 1 millió kis-ázsiai ortodox Görögországba, mintát teremtett.³⁹

³⁶ Eric D. WEITZ: From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions. *The American Historical Review*, 2008/5. 1330–1332. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr.113.5.1313>

³⁷ Peter GATRELL: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford University Press, Oxford, 2013. 19. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199674169.001.0001>

³⁸ Matthew FRANK: I. m. 71.

³⁹ Eric D. WEITZ: I. m. 1334.

A második világháború hajnalán az országhatárok újrarajzolásával az intézményesített népességmozgatás újabb hátszelet kapott. A nagyhatalmak, azok közül mindenekelőtt a Harmadik Birodalom, Mussolini Olaszországa és a Szovjetunió vette fontolóra az etnikai feszültséggel terhelt vidékek problémájának megoldását állami felügyelet mellett. Berlin első kísérlete Róma felé irányult a vitatott Dél-Tirol miatt. A dél-tiroli németek helyzete az 1920-as évektől számos belső és nemzetközi feszültséget okozott. Az Adolf Hitler és Benito Mussolini közötti kétoldalú egyezmények, amelyek a dél-tiroli németység Németországba való telepítését garantálták, megnyitották a Heim ins Reich állami hazatelepítő program előtt a kaput. A dél-tiroli németek kitelepítésének gondolatán, s kevésbé annak felemás sikerén felbuzdulva, Berlin a közép-kelet-európai németység hazatelepítésével folytatta a programot.⁴⁰ Az 1939 októberében Hitler által engedélyezett Heim ins Reich a határtalan állami támogatás ellenére, akárcsak Dél-Tirol esetében, csupán részsikereket tudott felmutatni. A program komolyabb szervezési kihívást jelentett, mint amire a fellelkesült államvezetés számított. A Heim ins Reich a felhasznált erőforrásokat, kiváltképp a pénzügyi ráfordítást tekintve drága mulatság volt Berlin számára.⁴¹ A program keretén belül a náci vezetés komolyabb ideológiai megfontolásokkal dolgozott, mint a nemzettársaik kimenekítése Európa keleti feléből. Az Európa keleti határvidékein élő Volksdeutsch közösségekben a Harmadik Birodalom a nemzetpolitikáját beteljesítő tényezőt fedezte fel. A Heinrich Himmler által vezényelt hazatelepítésben a Baltikumból, Dobrudzsából, Besszarábiából, a Szovjetunióból hazatérő németek küldetése az etnikailag vegyes és a megszállt lengyel vidékek elnémetesítése volt. Mindemellett a férfiak a katonai egységekben kaptak helyet.⁴² A Volksdeutschok Berlin külpolitikájában különös helyet foglaltak el. A Wilhelmstrasse a németek kitelepítésével gesztusokat tett a szövetségesei felé, hiszen

⁴⁰ Matthew FRANK: I. m. 98.

⁴¹ Markus LENIGER: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*. Frank & Timme, Berlin, 2011. 67.

⁴² Uo. 23.

érvelése szerint ezzel egy lehetséges feszültség méregfogát húzta ki. Ez a gesztus különösen Moszkva, a Molotov–Ribbentrop-paktummal szerzett új szövetséges irányában volt érvényes.⁴³ A németek hazatelepítésének ugyanakkor egy további, negatív vetülete az volt, hogy a nem német, elsősorban zsidó közösségek kitelepítésének és elüldözésének felgyorsítását is elősegítette.⁴⁴

Lausanne megteremtette a lakosságcserek precedensét, ám a hitleri vezetés számára pusztán csak inspiráció volt, amely felvillantotta, meddig lehet elmenni a nagyhatalmak felügyelete alatt megvalósuló lakosságcserek terén.⁴⁵ Ezek a lépések jól tükrözték azt a nagyhatalmi elképzelést, amelyben a birodalmak a kisebbségek védelmének jelszava mögött önös céljaikat követve a tőlük keletre elhelyezkedő „másik Európa” konfliktusait „oldották meg”.⁴⁶ A Harmadik Birodalom ilyenfajta apáskodását a „Mischzone”-k eltüntetése felett nem rejtette véka alá. A szövetségesei között kialakult konfliktusokat, amelyeknek gyökerét az etnikai kérdés jelentette – mint Magyarország és Románia esetében – ezen elképzelések által vezérelve tervezte megoldani.⁴⁷ A második bécsi döntés aláírását megelőzően, már 1940 júliusában felmerült a közvetítő szerepét vállaló német félben egy esetleges magyar–román lakosságcsere.⁴⁸ Az elhúzódó tárgyalások fényében Hitler is támogatta a lakosságcserét a területi igények rendezésével kapcsolatban.⁴⁹ Ezekről a tervekről a magyar diplomácia és kormány is tudott.⁵⁰

A Kárpát-medencében a magyar elem erősítésének vágya az 1930-as évektől, a faji alapú elképzelések térnyerésével a hazai döntéshozó elitek körében is rendkívüli erőre kapott. A magyar közösség megerősítéséről, számbeli növeléséről szóló tervekkel egyidejűleg jelentek meg a történelmi országhatárokon túl élő ma-

⁴³ Matthew FRANK: I. m. 119–120.

⁴⁴ Uo. 127. Vö. Markus LENIGER: I. m. 89.

⁴⁵ Matthew FRANK: I. m. 98.

⁴⁶ Uo. 72.

⁴⁷ Uo. 137.

⁴⁸ L. BALOGH Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, 2002. 133.

⁴⁹ Uo. 186.

⁵⁰ Uo. 207.

gyarok hazatelepítési tervei.⁵¹ A hazatelepítés gondolata különösen 1940-től kapott újabb lendületet. A Magyar Nemzetbiológiai Intézet, az Egészségpolitikai Társaság, a Prohászka Ottokár Társaság és sok más szervezet kutatásaival a „magyar faj” jövőjén és az etnikailag homogén nemzetállam megteremtésén fáradozott.⁵² Leveleikben ennek fontosságát tárták a Teleki Pál vezette kormány elé.⁵³ Teleki Pál, a Szent István-i állameszmét követve, a Kárpát-medencében a magyarságnak szánt vezető szerepet, ám minden nemzetiséget szívesen látott, amelyik el tudta ezt fogadni.⁵⁴

A miniszterelnök az erdélyi magyarságot érintő kérdésekben konzervatív elképzeléseket vallott. A második bécsi döntés után a Romániához tartozó Dél-Erdélyből érkező menekülteket visszatérésre akarta bírni, hiszen bennük a jövőbeli revíziót megteremtő tényezőt látta. Bukovina nem képezte a magyar revízió tárgyát, hiszen nem volt egykor a Magyar Királyság része, de a bukovinai székelyek esetében, ahogy a dél-erdélyi menekültekében is, meglehetősen tétovázó politikát folytatott. A lassú beszűremkedés taktikáját követve a magyar fél befogadta a magyar területre érkező menekülteket, ugyanakkor nem szeretett volna a terhelt román–magyar viszonyban újabb problémás kérdésekkel előállni.⁵⁵ A bukovinai székelyek esetében – Németh Kálmán plébános lobbitevékenységének és a társadalmi szervezetek nyomásgyakorlásának köszönhetően – a kormány szakított a lassú beszűremkedés politikájával. Megkezdődött a kérdés alapos feltárása és a bukovinai öt magyar falu (Istensegíts, Fogadjisten, Hadikfalva, Józseffalva és Andrásfalva) hazatelepítésének előkészítése. Teleki 1940 októberében Bonczos Miklós belügyi állam-

⁵¹ R. Chris DAVIS: Restocking the Ethnic Homeland: Ideological and Strategic Motives behind Hungary's „Hazatelepítés” Schemes during WWII (and the Unintended Consequences). *Regio*, 2007/English issue. 161.

⁵² Uo. 164–166.

⁵³ Uo. Vö. A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 22.

⁵⁴ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 470.

⁵⁵ A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m. 27.

titkárt, aki addig árvízügyi munkákban tevékenykedett, kinevezte az Országos Menekültügyi Kormánybiztosság élére.⁵⁶

A bukovinai székelyek helyzete régóta téma volt az erdélyi magyar politikai és egyházi elitek körében. A madéfalvi Siculicidium után Bukovinába kivándorló székelyek által alapított öt falu a két világháború közötti román államban megannyi megpróbáltatásnak volt kitéve. A bukaresti kormányok diszkriminatív politikája úgy az oktatást, mint a bukovinai székelyek gazdasági helyzetét érintette. A helyi klérus, élén Németh Kálmán katolikus pappal, már 1939-ben, Józseffalva leégése után az áttelepítés kérelmével fordult a magyar kormányhoz.⁵⁷ A bukovinai székelyek betelepítésével a magyar kormányoknak volt némi tapasztalatuk. A régió magyarsága többször forrása volt a Monarchia alatti telepítéseknek. A boldog békeidőkben a Szucsáva menti magyar telepéseknek köszönhetően jött létre többek között az Al-Dunán Székelykeve, Hertelendyfalva és Sándoregyháza.⁵⁸ A kitelepítést jelentősen befolyásolta a Harmadik Birodalom nemzetpolitikája, amely – mint láttuk – a közép-kelet-európai német lakosságot hazatelepítette vagy hazatelepíteni tervezte. A Berlin által végrehajtott akciók során tért haza a mintegy 52 ezer bukovinai német, őket követték a moldovai, besszarábiai németek.⁵⁹ Ez nemcsak a magyar, de tágabb értelemben a közép-kelet-európai államoknak is precedensként szolgált.⁶⁰

⁵⁶ ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. I. m. 468.

⁵⁷ VINCZE Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2001/ősz. 146. Vö. A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m. 18.

⁵⁸ FOKI Ibolya: Dokumentumok a bukovinai székelyek történetéből az 1870-es évektől az al-dunai telepítésig. In: FOKI Ibolya–SOLYMÁR Imre–SZÓTS Zoltán: *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Babits Kiadó, Szekszárd, 2000. 182–195.

⁵⁹ Mirna ZAKIĆ: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017. 43–44.

DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316771068>

⁶⁰ Lásd L. BALOGH Béni *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között*, vagy HORNYÁK Árpád *Délszláv rendezési tervek és területi követelések a második világháborúban* című tanulmányát a *Századok* 2007. márciusi számában.

A bukovinai székelyek menekülését a második világháború alatt a helyi és a globális politika idézte elő. Fokozatosan nőtt azok száma, akik önként hagyták hátra otthonukat, és szöktek át magyar területre.⁶¹ A beáramlás a későbbiekben tovább nőtt, a budapesti kormányokra pedig a társadalmi, egyházi szervezetek gyakoroltak nyomást. A kormány, a Magyar Külügyi Társaság és a Belügyminisztérium 1940 őszétől napirenden tartotta a kérdést. Az erdélyi politikai elit, például Bethlen Béla, Észak-Erdélyben látta a bukovinai székelyek jövőjét. Céljuk a Partium és a Székelyföld között húzódó sáv magyar lakosságának növelése volt.⁶² Bethlen Bélával ellentétben a bukovinai katolikus vezetők kizártnak tartották a románok közé való települést. A két plébános a múltbéli sérelmek miatt az etnikai viszonyok újbóli elmérgesedésétől tartott.⁶³ Németh a végtelen magyar Alföldről álmodozott a bukovinai székelyek új szálláshelyeként.⁶⁴

Teleki Pál öngyilkossága és a Bácska visszacsatolása után megváltozott a bukovinai székelyekkel kapcsolatos hivatalos álláspont. Felerősödtek azok a hangok, amelyek az öt falu lakosságát a déli végeken látták viszont.⁶⁵ Budapest Bácskával kapcsolatos nemzetiségi politikája jelentősen befolyásolta ezt az elképzelést. A magyar honvédség eltérő bánásmódot alkalmazott a Bácskában élő nemzetiségekkel szemben. A németekkel és a horvátokkal többnyire kivételes odafigyeléssel bántak. E baráti viszonyban viszont nem részesültek a szerbek, azon belül is a katonai egységek és a két világháború között betelepült dobrovoljácok.⁶⁶ Werth Henrik, a honvédség vezérkari főnöke a délszláv földreform nagy kedvezményezettjeinek számító dobrovoljácok kitelepítését szerette volna elérni, de a kitelepítés megvalósítása csak részsikereket hozott a magyar fél számára,

⁶¹ VINCZE Gábor: I. m. 152.

⁶² Uo. 149. Vö. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fond 625/435/3/1987 SZABADOS Mihály: *Szolnok-Doboka vármegye elrománosodása – az erdélyi magyar korridor kiépítése (1941)*.

⁶³ Uo. 153.

⁶⁴ Uo. 151.

⁶⁵ Uo. 151–153.

⁶⁶ A. SAJTI Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában*. I. m. 27.

a 180 ezer főre becsült tömegből alig pár ezret toloncoltak ki a Duna vonalán túlra.⁶⁷ Az elűzött szerb lakosság helyét, megüresedett otthonaikat a vezérkar magyar telepésekkel szeretne volna feltölteni. Ekkor merült fel a bukovinai székelyek Bácskába való telepítése. Budapest és Bukarest között végül 1941. május 11-én született meg az egyezmény. A román fél megnyugodhatott, hogy a székelyek nem maradnak Észak-Erdélyben, a magyar kormány pedig követhette a vidékeket nemzetiesítő politikáját.⁶⁸ A bukovinai székelyek Bácskába való áttelepítését a kormány sikeres akcióként könyvelte el, ahol elsősorban a dobrovoljacok által hátrahagyott birtokokon kaptak házakat és földet, mint Horthyváran (Máriamajor/Stepanicevo) és Hadikligeten (Veternik).

A hazatelepítésekben Bonczos Miklós szerepe döntőnek bizonyult. Bonczos a pályafutását Gömbös Gyula lelkes híveként kezdte. Az 1930-as évektől a Nemzeti Egység Pártjának Csongrád megyei prominens alakja volt, és az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) egyik megszervezője. Politikai tevékenysége mellett írásokat közölt a magyar parasztság helyzetéről, mindenekelőtt annak szellemi és gazdasági problémáiról. Az alsó rétegek felzárkóztatását az agrárium megreformálásával vélte megvalósíthatónak. Az államtitkár publikációival az „új magyar élet megteremtésének és megszervezésének alapjait” próbálta lerakni.⁶⁹ Írásai a nép és a föld organikus viszonyáról szóltak. Szemében a parasztság egyszerre volt a legelesettebb és a legtisztább társadalmi réteg. Az 1943-ban megjelent *Magyar föld – magyar nép* című könyvének előszavában a következőképp fogalmazott: „megmaradásunk, erősödésünk, terjeszkedésünk záloga ősidők óta a föld volt, a vérrel és verejtéssel oly sokat öntözött ősi magyar barázda”.⁷⁰ Az államtitkár gondolatisága sokban idézte a Blut und Boden elképzeléseit; ahogy az általa írt előszóban fo-

⁶⁷ Uo. 33.

⁶⁸ VINCZE Gábor: I. m. 153.

⁶⁹ BONCZOS Miklós: Az Alföld szociális problémái. *Magyar Közigazgatás*, 1939/27–28. 2.

⁷⁰ CSUKA Zoltán–ÖLVEDI János (szerk.): *Magyar föld – magyar nép. A megnagyobbodott Magyarország közséégeinek adattára*. Magyar Írás Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1943. 7.

galmazott: „akié a föld, azé az ország”.⁷¹ Bonczos – a vezérkarhoz hasonlóan – az általa idegennek vélt elemek elűzését, majd nagyonuk elkobzását szorgalmazta. Az elűzött lakosság helyét lojális magyar telepésekkel tervezte feltölteni, a magyarok javára változtatva meg ezzel az etnikai arányokat. „Emberfeleslegünknek nem lehet a jövőben kivándorlási lehetősége, itt legfeljebb a bekövetkezett vérvesztésünk visszaszivárgásáról és visszavándorlásáról lehet beszélni” – fogalmazott a *Magyar Közigazgatásban* megjelent cikkében.⁷² Nem beszélve arról, hogy csongrádiként a déli végek ügyeit kifejezetten a szíven viselte.

A hazatelepítések

1941 ősztől egyre több panaszlevél érkezett a boszniai és szlávóniai magyaroktól. A beszámolók néhol ijesztő részletességgel írtak a Száva vonalán dúló partizánharcokról.⁷³ A bijeljainai magyarok után 1941. november 19-én a brčkói magyarok panaszolták el terjedelmes írásban szomorú sorsukat a DMKSZ újvidéki vezetőségének. Az írás Brčko környékén felégetett tanyákról, kűtmérgezésről, csetnik és usztasa összecsapásokról, valamint mindkét fegyveres egység magyargyűlöletéről szólt. A brčkóiak rendkívül igazságtalannak érezték, hogy a birodalmi német vezetés a környéken élő 27 német családot – amelynek jelentős része már a német nyelvet sem beszélte – napok alatt kimenekítette, míg velük nem törődött senki.⁷⁴ A levél érdekessége, hogy a helyi magyarok csoportja különösen aggódott az elégedetlenség következtében erőre kapó szélsőjobboldali eszmék elterjedése miatt: „Szégyenszemre már is megtörtént néhány kishitű magyarral, hogy a horog- és nyilaskereszt árnyékában keresett menedéket.”⁷⁵

⁷¹ R. Chris DAVIS: I. m. 162–163.

⁷² BONCZOS Miklós: Az Alföld szociális problémái. *Magyar Közigazgatás*, 1939/26. 3.

⁷³ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

A Független Horvát Állam területén a Nyilaskeresztes Párt kiterjedt hálózattal rendelkezett. Tagjaik nemegyszer kerültek összetűzésbe a horvát szervekkel. A nyilasoknak nemcsak az államhatalommal gyűlt meg a bajuk, hanem a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösséggel is. A horvátországi magyarok érdekvédelmi szervezetével a konfliktus tettlegességig fajult.⁷⁶ A Független Horvát Állam belügyminisztériuma 1942 márciusában széles körű tájékoztatóban informálta az ország előljáróit, hogy a Nyilaskeresztes Pártot nem szabad a magyar érdekeket képviselő szervezetként kezelni, mivel működésük a Független Horvát Állam területén nem engedélyezett.⁷⁷ A két magyar szervezet szembenállása a partizánok előtörését követően megváltozott, 1944 áprilisában már együttműködést kötöttek.⁷⁸

1941 végén már bizonyos szervezetek is felszólaltak a boszniai magyarok hazatelepítésének ügyében. A Julián Iskola Egyesület részletes jelentésben tárgyalta a háború sújtotta boszniai magyarság történetét, helyzetét és ajánlott jövőjét. A szervezet, amelyik a legpontosabb kimutatásokkal rendelkezett – ugyan a leírtakban a délszláv állam népszámlálási adatainak hiányában még a Monarchia idején elvégzett összeírásra hivatkozott –, a boszniai magyarság azonnali visszatelepítését sürgette. A Julián Iskola Egyesület 15 ezer magyarral számolt, holott ez a szám – mint láttuk – a valóságban két-háromezer között mozgott. A jelentés a szlavóniai, kiváltképp a szlavóniai szóránymagyarság hazatelepítéséről sem feledkezett meg, ám azt nem tartotta égetőnek. Ahogy más szervezetek vagy a minisztériumok, az egyesület követendő példaként a bukovinai székelyek sikeres bácskai telepítését említette meg.⁷⁹

A magyar kormány 1941 őszétől a már lezárt és sikeres telepítések miatt egyrészt végérvényesen tervezett a külföldről hazatelepülni vágyókkal, másrészt végleg szakított a lassú be-

⁷⁶ Aleksandar KASAŠ: *Mađari u Vojvodini 1941–1946* [Magyarok a Vajdaságban, 1941–1946]. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Odsek za Istoriju, Novi Sad, 1996. 125.

⁷⁷ Uo. 127.

⁷⁸ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 225.

⁷⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

szüremkedés politikájával. Jól mutatja a kormány „hirtelen felismerését” a Kormánybiztosság Boszniára vonatkozó irataiban tapasztalható kapkodás. Bosznia nem képezte a magyar revízió részét.⁸⁰ A Kormánybiztosság viszont az ott élő magyarokban rejlő lehetőségekkel számolt. Bosznia terra incognitaként tűnt fel a Kormánybiztosság lapjain, hiszen a térségre vonatkozó mélyebb ismeretekkel a szervek – az iratanyagok tanulsága alapján – nem igazán rendelkeztek.

Némi támpontot nyújtott Angeli András és az általa felhalmozott tudásanyag. Angeli, aki 1942-től hol a belgrádi, hol a zágrábi magyar konzulátus vajdasági származású tisztviselőjeként tűnt fel, Zágrábban végezte egyetemi tanulmányait állatorvosi szakon. A zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kulturális Egyesületének tagjaként 1938 és 1941 között a Horvátország középső részén élő magyarok szociográfiai összeírásával foglalkozott.⁸¹ Angeli a három év alatt a Daruvári, Novskai, Belovári (Bjelovar), Pakráci, Garešnicai (Gerzence) Grubišno poljei (Grobosinc) járások magyarjait kutatta fel. Összefoglaló írásaiban részletesen írt az ott élők családi, közösségi és birtokviszonyairól, a közösségszervező személyek, kiváltképp a magyarul tudó papok és lelkészek hiányáról, a Julián Iskola Egyesület hagyatékáról és az asszimilációóról. Angeli vallomásos írásai szerint nem csak a dokumentáció céljával ment az említett járásokba. A településeken lelkiismeretesen osztogatta a Nagy Ivánhoz, későbbi budapesti országgyűlési képviselőhöz közel álló *A Nép* című napilap példányait. Nagy Iván munkássága és ideológiája lényegesen eltért a délvidéki magyar politika fősodrától. A Belgráddal együttműködést kereső Magyar Pártot Nagy a Horvát Parasztpárt eszmeiségétől inspirálódva a radikális jobboldalról támadta.⁸² Angeli megszerzett tudásanyagát később hivatalnokként kamatoztatta, és szerepet

⁸⁰ ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 126.

⁸¹ OSZKK Fond 625/522/1987. ANGELI András: *Horvátországi magyar közösségek szociográfiai felmérése*. Kézirat, 1941. Vö. A zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesületének közgyűlése. *Láthatár*, 1940/1. 46.

⁸² DÉVAVÁRI Zoltán: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021. 13–14.

vállalt a hazatelepítésben, számos esetben személyesen kezeskedett a menekülő családok elhelyezéséért.⁸³

A kormány és a minisztériumok 1941 késő nyarától határozottan elleneztek a déli végeken az áttelepülni vágyók és menekülők magánakcióit. A kormány tisztviselői az egyéni áttelepülések megakadályozását, az egyének határnál való feltartóztatását tartották szükségesnek, mivel a spontán mozgások ellehetetlenítették volna a csoportos kimenekítést és/vagy egy lehetséges lakosságcsere megvalósítását.⁸⁴ A lakossági és szervezeti nyomás ugyanakkor hatásosnak bizonyult, hiszen a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság és a zágrábi Magyar Királyi Követség hathatós lépéseket tett a hazatérni vágyó magyarok ügyében, helyi partnereként pedig a HMKK-ra számíthatott Budapest.

A Magyar Királyság de facto már április 11-én elismerte a Független Horvát Államot, elkönyvelve ezzel a Jugoszláv Királyság megszűnését.⁸⁵ Még aznap, április 11-én a honvédség alakulatai átlépték a trianoni határt, és megkezdték a bevonulást a Bácskába és Baranyába. Budapest igényei itt nem értek véget, hamarosan megszállta a Muraközt, de felmerült a vágyott tengeri kijárat, vele Fiume visszaszerzése, valamint egy tranzitútvonal biztosítása is.⁸⁶ Magyarország revíziós céljai miatt az usztasakormány félelme a további esetleges területi igények miatt a szlovák és román kormányokkal rezonált, s már a háború alatt tárgyalások folytak Zágráb és Bukarest között a kisantant esetleges feltámasztása érdekében.⁸⁷

A két szövetséges között a legtöbb problémát egy területi kérdés okozta: a Muraköz hovatartozása. Nem véletlen, hogy a Dráva és a Mura közötti terület kapcsán merült fel először egy

⁸³ ANGELI András: I. m. Vö. MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1944-R-20124.

⁸⁴ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁸⁵ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 86–87.

⁸⁶ Uo. 88.

⁸⁷ Marin MIHANOVIC: Mađarkso pitanje u hrvatsko-rumunjskim odnosima od 1941. do 1944. godine: pokušaj obnove Male Antante [A magyarkérdés a horvát-román kapcsolatokban 1941–1944 között: kísérlet a kisantat feltámasztására]. *Časopis za suvremenu povijest*, 2001/2. 323–354.

horvát–magyar lakosságcsere gondolata Zágráb és Budapest között. Ante Pavelić, a Független Horvát Állam vezére és miniszterei hajlottak volna a Muraköz átadása esetében egy lakosságcserére, amelynek keretében a területért cserébe Zágráb átvette volna a bácskai bunyevácokat. Marosy Ferenc zágrábi követ az ügy legszofisztikáltabb megoldása mellett állt ki. A követ szerint „ezen fajilag amúgy is elveszett területet” a bunyevác lakosság kitelepítéséért cserébe át kellett volna adni az usztasáknak.⁸⁸ A Muraköz közjogi rendezésének elhúzódása, majd április 16-i Magyarországhoz csatolása véget vetett a Budapest és Zágráb közötti tárgyalásoknak. A terület hovatartozása miatt a két ország közötti viszony a második világháború alatt mindvégig fagyos maradt.⁸⁹ A régió kapcsán kialakult viszályt tovább fűtötte a Muraközben tervezett és részben megvalósított magyarosító politika, amely többek között a *Muraköz – Megyimurje* lapon keresztül próbálta meg a terület magyar múltját és jövőjét megrajzolni, valamint a muraközi nemzetiségről és nyelvről szóló elképzeléseket feléleszteni.⁹⁰

Marosy követ ezután főleg a magyar kisebbség általános helyzetének javításáért tett lépéseket. A diplomáciai feszültség horvát területen a magyarul miséző papok elleni eljárásokban, a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség működésének akadályoztatásában mutatkozott meg. Az ilyen és hasonló lépésekkel a magyar fél sem maradt el: a hatóságok listákat készítettek az 1918. december 1-je után bevándoroltakról, s a listák alapján irredentizmus és kommunizmus vádjával kiutasításokat végeztek.⁹¹

A diplomáciai csaták árnyékában a boszniai, szlavóniai magyarok helyzete egyre égetőbb kérdéssé vált. A minisztériumok gőzerővel dolgoztak a megoldáson. Dr. Szabados Mihály minisz-

⁸⁸ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 220.

⁸⁹ Uo. 221.

⁹⁰ Goran HUTINEC: List Muraköz – Megyimurje kao organ mađarske okupacijske vlasti u Međimurju (1941–1943) [A *Muraköz – Megyimurje* lap mint a magyar megszálló hatalom orgánuma a Muraközben (1941–1943)]. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 2005/1. 283–310.

⁹¹ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 222–223.

tériumi előadó, ahogy már a bukoviniai telepítések idején, a horvátországi hazatelepítésekben is részt vállalt „magyar királyi telepítésügyi felügyelő” minőségben, gazdasági felméréseket és összeírásokat készített.⁹² A kormány politikája mellett olyan szellemi műhelyek, mint a Magyar Külügyi Társaság vagy a pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet cikkeikben, tanulmányaikban a hazatelepítés mellett foglaltak állást.⁹³

A két állam diplomáciája 1941 decemberében újra felvetette a lakosságcserét. Bonczos Miklós 1942 márciusában, Bárdossy Lászlóhoz intézett feljegyzésében pontokba szedve ismertette a hazatelepítés körüli tennivalókat. Tervét 1942 júliusában, a minisztertanácsi gyűlésen is előadta.⁹⁴ Az államtitkár a szövetséges szomszéd állam teljes magyar lakosságának hazahozataláról írt. A nemzetközi példákból tanulva Bonczos egy széles körű lakosságcserenek akart támogatást szerezni. A Magyarországon élő, általa 100 ezer főre becsült bunyevác lakosság kitelepítését vizionálta. A reciprocitás elvét követve a 100 ezer bunyevácért cserébe a számításai szerinti 90 ezer szlavóniai magyart szeretne volna hazatelepíteni. Figyelembe véve a népszámlálási adatokat a revízió révén visszatért Bácskában, a döntően horvát többségű Drávaszögben és a Muraközben az esetleges lakosságcsere után is mintegy 200 ezer horvát, illetve horvát ajkú maradt volna Magyarországon.⁹⁵ Bonczos érvelésében az igazán figyelemre méltó, hogy nem a muraközi horvátok kitelepítését szorgalmazta, hanem a tömbmagyar vidékeken és a Bácskában szórványban élő bunyevácokét. Fontos kitétele volt, hogy az önként Horvátországba áttelepültekre, illetve a már Horvátországba hazatértekre ez nem vonatkozhatott. Szerteágazó tervezeteiben a legtöbb fejtörést egyértelműen az ingatlanvagyon és az utána járó kárpótlás megoldása jelentette. Az államtitkár, a zágrábi követől érkezett információkra alapozva, a hazatérők vagyoni helyzetének rendezésében a Pénzügyminisztérium segítségét kérte.

⁹² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011. 160.

⁹³ SÜMEGHY Mihály: Kisebbségi szemle. *Külügyi Szemle*, 1941/5. 497.

⁹⁴ MNL OL K-27. Mt. jkv. 1942. július 28.

⁹⁵ A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. 11–17.

A Kormánybiztosság államközi megállapodást szeretett volna, amelynek keretén belül Zágrábot a horvát állam tulajdonába kerülő ingatlanvagyon kifizetésére lehetett volna kötelezni. A legszerencsésebb megoldás ebben az esetben a reciprocitás elve lett volna Bonczos szerint: a hazatelepülők a kitelepítettek által hátrahagyott birtokokat vették volna át úgy Magyarországon, mint Horvátországban.⁹⁶ A zágrábi külképviselet jelentése a Muraköz kapcsán kialakult diplomáciai fiaskó miatt kevés vigasztaló információval szolgált. A horvát fél következetesen megtagadta a lakosságcserén keresztüli etnikai rendezést. Egyedül a horvát államvasutak mutatkoztak együttműködőnek. A zágrábi követ, könnyítve a szervezésen, azt is kilátásba helyezte, hogy az esetleges utazás és a szállítás költségeit a követség magára tudná vállalni, mivel mindössze 100 kilométeres távolságról volt szó.⁹⁷

Bonczos államtitkár tervezetei jól tükrözték a Kormánybiztosság hazatelepítési programja mögött megbúvó célokat. A Kormánybiztosság kezében a hazatelepítendő magyarok a belföldi lakosságot érintő „társadalmi mérnökösködés” eszközei voltak, vagyis a revízió következtében a magyar államhoz visszatért etnikailag heterogén területek elmagyarosítását szolgálták. A horvát állam területéről hazatelepülőknél a Bácskában jelöltek ki helyet, ezzel is növelve a régióban élő magyarok arányát. A magyar revízió integrális változata az elszakadt régiók teljes visszaszerzését tűzte ki célul, de elismerte Horvátország függetlenségét, és nem tartott rá igényt – ellenben az ott élő magyarokra igen.⁹⁸ Bonczos az említett közösségek hazatelepítésével távlati célokat tervezett megvalósítani. A tervekből jól kirajzolódnak a háború utáni időkre tekintő célok, hiszen az összefüggő magyar területek létrehozásával Bonczos elképzelése szerint erősíthető lett volna a revízió alapja.

Az államtitkár munkája a célok megvalósításában alapvonalaiiban a két világháború között és a második világháború alatt a nagyhatalmak által is megvalósított mintákat követte. A terv ugyanakkor nem tartalmazott expanziós birodalmi terveket, ami

⁹⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ ZEIDLER Miklós: I. m. 126.

Németország esetében megfigyelhető volt a megszállt lengyel területek esetében. A hazatelepítendő embertömegben a férfiakra további feladat hárult volna, hiszen a honvédség a hazaérkezőkre utánpótlásként számított. A Kormánybiztosság belső anyagai a horvátországiaknak hasonló eljárást javasoltak, mint a bukovinai, dél-erdélyi területekről elmenekülteknek.⁹⁹ A lakosságcsere első megghiúsult kísérlete után a horvát államban élő magyarok – újra a precedenseknek számító eseteket követve – a külpolitikában kaptak szerepet. A Kormánybiztosság és a külképviselet egy méreteiben kisebb, szervezését tekintve könnyebb projekttel állt elő. Budapest a boszniai magyarok hazatelepítésétől remélte a két ország közötti viszony normalizálását.

A Száva vonalán zajló harcokat a Vučjak környéki magyarok különösen megszenvedték.¹⁰⁰ A kormány Marosy Ferenc zágrábi követen keresztül viszonylag rövid időn belül megszervezte a vučjaki családok hazahozatalát. Az akciót a magyar belügy teljes mellszélességgel támogatta, és a horvát fél sem ellenezte, mivel mindkét oldal felismerte az államközi kapcsolatok normalizálásának fontosságát. Marosy követ és Mladen Lorković külügyminiszter április elején megkötötte a „végveszélynek kitett” boszniai magyarok hazatelepítéséről szóló egyezményt.¹⁰¹ Az elsőként 1941-ben Vučjakra hazatért 22 családot a Magyararkanizsa melletti Fogadjistenre (Velebit) telepítették, a már ott élő bukovinai székelők mellé. Vörös János hazatelepült vučjaki lakos levélben köszönte meg a „Fő Méltóságos” urak segítségét, és a még Boszniában maradt 55 család kimenekítését sürgette „Jó Magyar országba”.¹⁰² A vučjaki magyarokat 1942 őszéig további kisebb csoportok követték Gunjáról és Brčkóból, amelynek következtében a boszniai magyarság jelentős hányadát sikerült hazahozni.¹⁰³ A magyar állam a boszniai magyarok esetében az időszakos és a háborús körülmények miatt hajlandó volt elengedi a birtokrendezés kérdését. A magyar családok mindössze ingó

⁹⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 225–226.

¹⁰² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹⁰³ A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 226.

vagyonuk egy részét tudták magukkal hozni. Hátrahagyott ingatlanjaik és ingóságai a Független Horvát Állam Telepítésügyi Hivatalához kerültek.¹⁰⁴ A magyarországi sajtó 1942 szeptemberében terjedelmes cikket szentelt az újabb, mintegy 600 hazatért magyarnak. A következő csoportot a Bijeljlinán és környékén élők képezték. A 67 vagonból álló vonat Dárdára futott be, ahol díszes ünnepséggel várták az érkezőket. A zágrábi követség és a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség legfontosabb tisztviselői mellett Bonczos Miklós személyesen üdvözölte a hazatelepítetteket. Az államtitkár beszédében az általa megálmodott hazatelepítési programra, az általa vallott faji aspektusokra és az egybefüggő magyar nyelvterületre reflektált.

Most, a háború kellős közepén a magyar kormány úgy találta [...] itt van az ideje annak, hogy minden magyar erőt összefogjon. Minden magyarra, bárhol éljen is a világon, szükségünk van. Minden csepp magyar vérré igényt tartunk. A történelmi határon túl nincs keresnivalója a magyarságnak. [...] Kérlek benneteket, tartsatok ti is rendet, törvényt, méltányosságot. Becsületes, szorgalmas munkát kérünk tőletek, mert ebben az országban most mindenkinek dolgoznia kell. Sokat kell dolgoznunk, hogy német és olasz szövetségeseinkkel megnyerhessük ezt a háborút, mert győznünk kell. A győzelem érdekében szükségünk van egy szilárd belső arcvonalra. Fokozni kell azonban a belső termelést is. Azt várjuk tőletek, hogy megmutatjátok, miként kell keményen, tisztességesen és becsületesen dolgozni.¹⁰⁵

A hazatért magyarok az orvosi vizsgálat és a tizennégy napos karantén letelte után az Újvidéktől nyugatra található, etnikailag sokszínű vidékre kerültek. A már bukovinai székelyek által lakott településeken, Hadikligeten és Horthyvárán kaptak birtokot.¹⁰⁶ Ezzel az akcióval a boszniai magyarság mintegy felét sikerült hazahozni. Az akciót 1943-ban még egy követte, amellyel

¹⁰⁴ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 92.

¹⁰⁵ Hazaérkeztek a boszniai Bjelináról visszatelepített magyarok. *Magyar Nemzet*, 1942. szeptember 22. Vö. Hatszáz magyar hazatért Boszniából. *Ujság*, 1942. szeptember 22.

¹⁰⁶ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

a horvát források szerint további 1500 embert menekítettek ki a háború sújtotta régióból.¹⁰⁷

Az első szervezett horvátországi népességmozgatás rengeteg tanulsággal szolgált, valamint rámutatott a szervezési nehézségekre. A hazautazás körül megmutatkozott a magyar hatóságok felkészületlensége. A Kormánybiztosság nem, vagy csak hiányosan rendelkezett háttéranyaggal a horvát állam területén élő magyarokról, nem mérte fel jól a horvát állami szervek és az államvasutak együttműködési hajlandóságát, és az ingó és ingatlan vagyon sorsa megoldatlan maradt. A repatriálási akció számos kérdést vetett fel, amelyekre sürgős válaszokat kellett találnia a Kormánybiztosságnak. A sürgősen szükséges háttéranyagok elkészítésével a HMKK-t bízták meg. A szórványban élő magyarok feltérképezése, vagyoni állapotának összeírása alapjaiban mutatott rá a szervezési fejtelenségre, hiszen az anyag hosszú latolgatás után csak 1944-re készült el.¹⁰⁸

A Független Horvát Állam a kezdeti habozás után, ahogy a magyar, újra felismerte a lehetséges lakosságcsere előnyeit. Az egységes horvát nemzetállam megteremtésében az uszதாக által idegennek vélt elemek eltüntetése és elhorvátosítása mellett a külföldről hazatérők is szerepet játszhattak volna. Az usztasa vezetés belátta, hogy egy lehetséges lakosságcserevel, amelynek keretében a szlavóniai és boszniai magyarokat kitelepítik, és a magyarországi bunyevácok, sokácok veszik át helyüket, az etnikai arányok még inkább a horvát elem javára billenthetők.¹⁰⁹

A boszniai magyarok részleges hazatelepítése utáni segítségkérelmek nem maradtak el. Már nem a boszniai magyarok aggodalmairól olvashattak a tisztviselők, hanem a szlavóniai és szerémségi szóránymagyarság helyzetéről. A Belovár, Pozsega (Požega) és Verőce (Virovitica) háromszögében élő magyarok – nagyjából azok, akiket a háború hajnalán felkeresett Angeli – 1943 késő tavaszától is puskadörgésre ébredtek. Ahogy a bukovinai székelyek esetében, a feszült helyzetben felértékelődött az

¹⁰⁷ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 92–93.

¹⁰⁸ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. A horvátországi magyar szóránnyok. *Láthatár*, 1944/5. 120.

¹⁰⁹ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

egyház szerepe a déli végeken. Ágoston Sándor bácsfeketehegyi református püspök, felsőházi tag Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett baráti levelében a szlavóniai reformátusok hazahozatalát követelte.¹¹⁰ A közép-horvátországi magyar közösségek egy részét, 1943 alatt az ország keleti részébe, Kórógy (Korođ), Szentlászló (Laslovo) és Harasztiba (Hrastin), valamint kisebb Szerémségi falvakba evakuálták.¹¹¹

A hazatelepítés-ügyben Marosy követ 1943 tavaszától jelentéseiben már a teljes szlavóniai magyarság hazatelepítése mellett kampányolt. A követség saját becslései alapján, a boszniai akcióból tanulva, elsőként kisebb lépéssel, a 10 ezer főre becsült, főleg szórványban élő magyarság kimenekítését javasolta. Számukra – a már bevált tapasztalatok alapján – a Bácskában jelölt ki helyet, ahol megfelelő birtokrendezésre nyílt lehetőség. A Kormánybiztosság válaszában felajánlotta a még nála rendelkezésére álló nagyjából 14 ezer kataszteri holdat a hazatérőknek.¹¹² Marosy márciusi írása után a Kormánybiztosság májusi levelében, már Bonczos eredeti elképzeléseinek megfelelően, nemcsak a tízezres szórványmagyarság hazatelepítését kívánta megvalósítani, hanem a teljes szlavóniai magyarságét. A Szlavóniából hazatérő magyarok szintén részben a kitelepítendő bunyevácok helyén, részben – a magyarok számának növelése érdekében – a Bácskában leltek volna új otthonra. A hatóságok értelemszerűen a teljes magyar lakosság hazahozatala mellett érveltek, ám terveik részletei eltértek Bonczosétól. A Független Horvát Államból hazatelepített szórványközösségeket Erdélybe, a Partiumba és a Felvidékre telepítették volna magyar identitásuk megerősítésének érdekében. A lehetőségek közül Kárpátalját sem zárták ki. A tisztviselők attól tartottak, ha ezek a magyarok újra délszláv környezetbe kerülnek, az asszimiláció tovább fog tartani. Ezért a szervek a magyar–magyar házasságok támogatását, a minél több ingó vagyon elhozatalát és egy esetleges katonai kíséret lehetőségét sem zárták ki. Az írás a délszláv etnikumokba való beolva-

¹¹⁰ Uo. Vö. R. Chris DAVIS: I. m. 161.

¹¹¹ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 93.

¹¹² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. I. m. 228.

dás mellett az egykézést tartotta komoly veszélynek. A délszláv lakosságtól „eltanult” egykézésről Angeli is írt a háború előtt tanulmányában.¹¹³ Az egykés családokat nagycsaládos közösségbe tervezték elhelyezni, ezzel is sugallva a Kormánybiztosság által ösztönözni kívánt „fajfenntartást”. A szórványmagyarok kapcsán a nagyobb ipari városokba telepítés lehetőségét sem zárták ki. A szlavóniai magyarokkal lehetett volna növelni a magyar ipari munkásság arányát, például Nagyváradon vagy Kolozsvárott.¹¹⁴ A Kormánybiztosság – az átfogó tervek ellenére – a szórványközösségek iránt bizalmatlansággal viseltetett, amely hosszú távon puha diszkriminációba torkollott. A tisztviselők képzeletében, akik őrizték a magyar birodalmi gondolat eszméjét, Bosznia és Szlavónia ismeretlen tájai a „kietlen kelet” képét idézték fel. A magyar csoportokat minősítő kijelentéseikben a hűtlenség, a vadság és a civilizátlanság vádja rejtőzött.¹¹⁵ Nem csoda, hogy az állami szervekhez beérkezett levelekben a menekülés okozta trauma, a nemzethez való hűség bizonyítása identitásformáló hatással bírt,¹¹⁶ és a segítő tett halaszthatatlanságát emelte ki.¹¹⁷ Figyelemre méltó, hogy a zágrábi követ nem feledkezett meg a hazatelepítések politikai éléről. Aggodalommal jegyezte meg, hogy a kormányzervek nemtörődömsége, a hazatelepülők megkülönböztetése a politikai ellenfelekhez, nevezetesen a Nyilaskeresztes Párthoz fogja terelni a menekülteket.¹¹⁸ A gondolati sűrűlódások ellenére a Kormánybiztosság úgy vélte, „kívánatos és szükséges” minden magyar hazatelepítése a történelmi határokon belülre.¹¹⁹

Miközben a kormányon belül formálódott a döntés, újabb és újabb magyar csoportok menekültek észak felé. Sorstársaikhoz hasonlóan a szerémségi magyarok sem maradtak nyugodt lé-

¹¹³ ANGELI András: I. m.

¹¹⁴ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹¹⁵ Uo. Vö. Milica BAKIĆ-HAYDEN: Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, 1995/4. 917–931.

DOI: <https://doi.org/10.2307/2501399>

¹¹⁶ Peter GATRELL: I. m. 12.

¹¹⁷ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333.

¹¹⁸ Uo.

¹¹⁹ Uo.

lekkel a gerillaharcok pusztításai között.¹²⁰ A partizánharcok felerősödésekor, 1943 kora nyarától kitelepítésüket kérték, ám panaszaik süket fülekre találtak. A Kormánybiztosság nem támogatta kitelepítésüket, mivel Budapest a Szerémség lehetséges visszacsatolásával számolt.¹²¹ A szerémségi szórványban élő maradékiak, dobradóiak, beskaiak (!) a várakozás helyett a menekülést választották.¹²² A szerbiai katonai parancsnoksághoz beosztott magyar összekötőtiszt maradéki beszámolója alapján – amely következetesen a település szerb, Maradik nevét használta – a falu nagy része már elmenekült vagy elmenekülni tervezett. Titóék megerősödése és előrenyomulása következtében a lakosság még inkább veszélyeztetve érezte magát. Egyrészt szállingóztak a partizánok kétnyelvű toborzólevelei, másrészt voltak családok, amelyek fiai Magyarországra szökve csatlakoztak a honvédséghez, ez pedig a családot a politikai bosszú veszélyének tette ki.¹²³ Az általános szervezési zűrzavart tükrözi a 34 zimonyi magyar esete, amely miatt a háborúban a két érdekvédelmi szervezet időt szakított egymás kritizálására. Zimonyból 1943 júniusában 34 magyar szökött át a határon. Újvidéken a DMKSZ-hez fordultak segítségért, amely átmenetileg elhelyezte őket. A Horvátországi Magyar Közművelődési Közösség panaszszal fordult a Belügyminisztériumhoz, hogy a DMKSZ hatáskörén kívül álló ügyekbe avatkozott bele.

A lakosságcsere mihamarabbi megvalósításának érdekében a zágrábi mellett a belgrádi követség is szerepet vállalt. A két külképviselet együttműködve kereste a Független Horvát Állam képviselőivel a megoldást. Emellett Balla Pál, a miniszterelnökség kisebbségi ügyekkel foglalkozó II/B osztályának vezetője 1943 májusában majdnem másfél hetes zágrábi látogatása alatt Marosyval, a horvát államvezetés legfelső képviselőivel, Ivanić politikai osztályvezetővel és Andrija Artuković belügyminiszterrel találkozott. A két fél megállapodott abban, hogy a horvát

¹²⁰ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1942-R-24999.

¹²¹ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 93.

¹²² MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1943-R-24333. Vö. MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai 1944-K-25551.

¹²³ Uo.

állam garantálja a teljes területén élő magyarok személyi és vagyonszolgáltatását. Artuković rendkívül baráti hangnemben beszélt a több évszázados közös múltjáról és a magyarokról, mint az országot gazdagító nemzetiségéről. A horvát magas rangú tisztviselőket különösen Balla politikai érzéke és nyelvtudása nyűgözte le. A hivatalos találkozó végül baráti társalgásban végződött. Balla különösen jól érezhette magát, ugyanis hónapokkal később Belgrádból, Marosy követén keresztül, két üveg barackpálinkát küldetett Ivaničnak és Artukovićnak.¹²⁴

A magyar kormány 1944 februárjában újra felvetette a lakosságcsereát a horvát félnek. A tárgyalásokat jelentősen befolyásolta a szövetséges haderők szicíliai partraszállása és Tito partizánjainak a szövetségesek általi hivatalos elismerése, majd támogatása. A horvát fél elsősorban a Muraköz rendezése miatt vette újra fontolóra a kérdést, míg magyar oldalon már egyértelműen a háború utáni rendezésre készültek. A magyar kormány a lakosságcsereától továbbra is a déli végek magyarságának számbeli erősítését és ezáltal Magyarország pozíciójának megszilárdítását remélte a háború utáni új rendben. A partizánok előrenyomulása miatt a lakosságcsereáról szóló megbeszélések menekültügyi tárgyalásokká váltak. Marosy és a horvát külügy között azonban nem jött létre megegyezés. A horvát külügyminiszter a menekülteket az országot véglegesen elhagyó személyekként kezelte, aminek következtében az ingatlanvagyon a horvát államra szállt volna. A zágrábi magyar követ számára ez elfogadhatatlan volt. Válaszul a horvát javaslat egy időkeretet tartalmazott, amelynek letelte után végleges döntés született volna az adott személyek és vagyonuk esetében. A tárgyalások a Sztójay-kormány alatt is folytatódtak, de csak marginális sikerrel. Május 4-én a két külügyminisztérium megegyezett. A kölcsönösen elfogadott dokumentum tartalmazta az ingatlan és ingó vagyon részletes felmérését – esetenként még zongorák sorsáról is rendelkezett.¹²⁵

A Független Horvát Állam területén élő magyarok Magyarország német megszállását követően fokozatosan magukra ma-

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ MNL OL K-28 Nemzetiségi és kisebbségi osztály iratai sz. n.

radtak. A jugoszláv kommunisták által még a háború alatt kidolgozott tervek – amelyek mögött Vasa Čubrilović történész, későbbi földművelési miniszter, az 1914-es szarajevói merénylet egyik résztvevője és Sreten Vukosavljević szociológus, későbbi telepítési biztos állt – mintegy 80–200 ezer magyar kitelepítését vizionálták a Bácska, a Bánát és Baranya területéről.¹²⁶ A partizánok igyekeztek a magyarokat saját ügyüknek megnyerni. 1943-tól a kommunista vezetés fokozatosan próbálta megszólítani a magyarokat. Ez a folyamat a harcok előrehaladtával a Petőfi Brigád megszervezéséhez vezetett. Azok a magyarok, akik részt vettek a harcokban a partizánok oldalán, a Budapest által vezényelt hazatelepítési akciókban értelemszerűen nem vehettek részt.¹²⁷ A távozni vágyó magyarokat, akikre nem volt bizonyítható a német megszállókkal vagy a horvát usztasákkal való együttműködés, nem igazán korlátozták távozásukban, habár ez a háborús zűrzavarban egyáltalán nem volt egyszerű. A távozók vagyonát elkobozták, amit a későbbiekben magukat „meggondoló” viszszaérők sem kaptak vissza. A magyar lakosság jelentős részét a kollaborációtól és a távozási szándéktól függetlenül, kiváltképp a felnőtt férfiakat táborokba zárták. A magyar lakosság elvándorlása a horvát területekről a háborús és megtorló események árnyékában is folytatódott.¹²⁸

Összefoglalás

A magyar kormány viszonylag későn fedezte fel a Boszniában és a Szlavóniában élő magyar közösséget, a sikeresnek mondható bukovinai székely telepítés után fordult a Száva vonala felé. Az addigra már az usztasák és a csetnikek között dúló gerillaharcoktól sújtott régióban a magyar lakosság viszontagságos helyzetben volt. A háborús állapotokat és a boszniai ma-

¹²⁶ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 98. Vö. HORNYÁK Árpád: I. m. 77.

¹²⁷ Marica KARAKAŠ OBRADOV: I. m. 94–95.

¹²⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ: Istjerivanje Mađara iz okolice Bjelovara 1944. godine [A belovár környéki magyarok elűzése 1944-ben]. *Časopis za suvremenu povijest*, 1995/1. 125–136.

gyarok panaszait látva, a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság a zágrábi Magyar Királyi Követséggel és a Horvátországi Magyar Közművelődési Közösséggel együttműködve a horvát államban élő magyarok hazatelepítése mellett döntött, amelynek első fázisában a boszniai magyarok egy részét telepítették a Bácskába. A sikeres akciótól felbuzdulva a Kormánybiztosság végül a teljes szlavóniai magyarság hazahozatalát tervezte, ami a háború alakulása miatt füstbe ment tervnek bizonyult.

A hazatelepítés nem egyszerű kimenekítési akció volt. Lényegi különbség figyelhető meg a bukovinai és moldvai, valamint a boszniai és szlavóniai magyarok (tervezett) hazatelepítése között. Az előbbieket esetében előre kidolgozott tervekre támaszkodhattak, az állami szervek rendelkeztek a szükséges tudásanyaggal, miközben az utóbbiak esetében a háborús pusztítás, az usztasa állam terrorja szülte kényszerhelyzet készítette a magyar politikai vezetőket a rögtönzött cselekvésre, amelyben az felismerte a politikai terveinek megfelelő lehetőséget. A Boszniával kapcsolatos birodalmi tervek az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával és a trianoni békeszerződéssel elvesztették minden alapjukat, de az integrális revíziós elképzelések az elszakított régiók mindegyikének visszaszerzését meg szerették volna valósítani. Bonczos Miklós telepítésügyi államtitkár a Boszniából és Szlavóniából hazatérő magyarokat az általa vizionált nemzetpolitika megvalósításában kívánta felhasználni. Az államtitkár – kinek gondolatísága sokban tükrözte a Blut und Boden ideológiáját –, ismerve az etnikai mérnökösködés nemzetközi előzményeit, a nagyhatalmak hazatelepítési programjait, mint a Heim ins Reich akciót, a hazatelepülő magyarokra olyan tömegként tekintett, amellyel – mint a bukovinai székelyekkel – növelni lehetne a Bácskában a magyarok arányát. Őket is tudatosan a dobrovoljacok által hátrahagyott birtokokon és etnikailag vegyes térségekben helyezte el, illetve szerette volna elhelyezni a Kormánybiztosság. A Független Horvát Állam területén élő magyarok kimenekítése és hazatelepítése nem pusztán egy humanitárius akció volt. A mögötte meghúzódó koncepciókból jól kirajzolódnak a kormánytervei, amelyek az egységes nemzetállam megteremtését próbál-

ták megvalósítani a történelmi határokon belül, ezzel jogalapot teremtve a háború utáni rendezés során a további területi revízióra. A Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság tervei a Független Horvát Állam területén élő magyarság kimenekítésével és hazatelepítésével kapcsolatban egyszerre illeszkedtek a 20. század első felében megvalósult nemzetközi példák sorába és az ezekre alapozó magyar állami koncepciókéba. Az akciók tragédiája a faji alapon álló gondolatiságában megmutatkozó kettős mérce magyar és magyar között. A bukovinai székelyek az ősi, rendíthetetlen, „nemzethűségi” szempontból kifogástalan magyarságot jelentették, míg a boszniai és szlavóniai magyarokkal szemben a szlávok körében töltött múlt miatt megmaradt az örökös gyanú, asszimilációs félelem. A hazatelepítési tervek a háború alakulásának következtében menekültkérdéssé váltak. A teljes magyarságot átfogó, államilag szervezett akció hiányában is zajlott, és a front elmozdulása miatt még inkább megindult a horvátországi magyarok Magyarországra való áramlása. A Tito vezette partizánhadsereg előrenyomulása és Magyarország Harmadik Birodalom általi megszállása végleg megghiúsította a terveket.

